

ДЕМОНОЛОГІЯ ВОЛИНЯН В ЕТНОГРАФІЧНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ ЖУРНАЛУ "КИЇВСЬКА СТАРОВИНА" (1882–1906 рр.)

На основі аналізу етнографічних публікацій журналу "Київська Старовина" (1882–1906 рр.) у статті висвітлено внесок українських народознавців у дослідження традиційних демонологічних уявлень і вірувань жителів історико-етнографічної Волині.

Ключові слова: демонологія, Волинь, "Київська старовина", уявлення, вірування, дослідження.

Народна демонологія, що є сукупністю традиційних народних повір'їв про різних духів і демонів, які уособлюють собою т. зв. "нечисту силу", становить особливу складову традиційної духовної культури та світогляду українського етносу. Багата і своєрідна міфологія українців віддавна викликає значне зацікавлення народознавців, однак ще й досі демонологічні вірування жителів різних етнографічних регіонів України залишаються недостатньо вивченими. Одним із таких малодосліджених масивів є Волинь – самобутній історико-етнографічний район України, де дотепер збереглося чимало залишків давніх українських вірувань і обрядових традицій.

Світоглядні й обрядові компоненти традиційно-побутової культури жителів Волині давно потрапили в поле народознавчих досліджень, однак довший час вивчення волинської демонології мало характер лише принагідних фіксацій тих чи інших вірувань в контексті теренових записів календарних звичаїв і обрядів, нотаток окремих демонологічних легенд і оповідань мешканців локальних територій тощо. Стараннями багатьох дослідників найбільше такого емпіричного матеріалу зібрано в кінці XIX – на початку XX ст. Значна його частина наповнює народознавчі розвідки, опубліковані на сторінках відомого історико-етнографічного та літературного часопису "Київська старовина". Історіографічний аналіз таких праць, які досі не були досліджені власне з погляду їхньої наукової вартості для вивчення народної демонології, і є основним завданням запропонованої статті.

Серед етнографічних праць, темою яких стали демонологічні уявлення та вірування саме волинян, найчисельнішими є розвідки, що їх опублікував у "Київській старовині" дослідник-аматор Іван Більковський. Більшість із них ґрунтуються на матеріалах, які автор зібрав у селах Старокостянтинівського та Заславського повітів Волинської губернії.

В одній із таких розвідок, що висвітлює родильні звичаї та обряди жителів Заславщини, поміж іншим зауважено ряд прикметних демонологічних вірувань. Зокрема, виражені в низці повір'їв і ритуальних заборон уявлення про можливість вселення в новонароджену дитину злих духів, прагнення відьом та інших демонів "підмінити" немовля, оберегову силу деяких дій (захрещування вікон та дверей) і речей (вироби з металу, освячені предмети) тощо¹. В іншій праці І. Більковський відзначив поширення в українців, зокрема й у волинян, давніх і загально-відомих уявлень про "нечистоту" породіллі та її "лихе око"².

Етнографічні факти, важливі для досліду народної демонології, містить стаття І. Більковського про поховально-поминальні обряди і традиційні уявлення волинян про смерть і загробне буття³. Тут, зокрема, можна почерпнути відомості про важку смерть відьом, знахарок і чаклунів; злих духів (чортів), які забирають їхні "грішні" душі, можуть вселятися в тіла покійників і тим самим спричиняти їхні небезпечні посмертні з'яви тощо. Крім свого світоглядного вираження в народних повір'ях і легендах, такі погляди репрезентовано й у низці звичаєвих явищ: нічне "стерезення" небіжчика від злих сил, окроплювання покійника свяченою водою, обсіпання хати та могили небіжчика посвяченим маком та зерном, вимолоченим із різдвяного снопа, обкурювання житла і домовини освяченим на Спаса зіллям, забивання в могилу осикового кілка, поховання самогубців поза межами кладовища та ін.⁴.

Поширення і стійкість народних повір'їв про посмертні блукання небіжчиків, традиційні народні уявлення про причини й наслідки таких оказій та способи їхнього унеможливлення (відправа молебнів, освячення дому та ін.) ілюструє також невеликий допис І.Біньковського про народні вірування жителів с. Соснівки на Заславщині⁵. В інших публікаціях дослідник окремо охарактеризував такі відомі охоронні засоби від "ходячих" мерців та іншої "нечисті", як застосування маку й осики⁶, а також навів фольклорні тексти, які містять цікаву інформацію щодо деяких уявлень волинян про сатану, чортів і їхні діяння⁷.

Завдяки активним тереновим розслідам І.Біньковського на сторінках "Київської старовини" з'явилася низка статей про календарні традиції населення Волині та Західного Полісся. Окрім власне звичаїв і обрядів, у поле зору дослідника потрапили й світоглядні явища, зокрема пов'язані з тими чи іншими календарними святами демонологічні уявлення та вірування.

Так, у розвідці про великодні свята автор висвітлив повір'я про безсилля в передвеликодню ніч нечистої сили; описав своєрідні способи розпізнавання відьом (у Чистий четвер та під час Великоднього богослужіння); зауважив використання оберегів ("страсна свічка", залишки пасхальних страв) і засобів вербальної магії для захисту осель і худоби від нечистої сили та забезпечення з її допомогою добробуту селян⁸.

Переконання в тому, що певними діями можна схилити на свій бік демонічні сили, відображені й у деяких народних віруваннях, пов'язаних із святом Благовіщення. Саме про це та про повір'я стосовно поведінки відьом у цей день І.Біньковський згадав в інших своїх статтях, опублікованих на сторінках "Київської старовини"⁹.

Окрему розвідку І.Біньковський присвятив звичаям, яких на Волині дотримувалися в день відзначення свята Преображення Господнього. Поміж іншим матеріалом є тут окремі факти стосовно народних уявлень про відьму, а також охоронного використання в народній традиції освячених на Спаса рослин. Зокрема – різного зілля, яке селяни носили на шиї як амулет, коли снівся або "ходив" померлий; маку, який на Волині використовували для захисту від відьом худоби, охорони від упирів тощо¹⁰.

Етнографічні відомості про деякі демонологічні вірування, а також пов'язані з ними охоронні звичаї І.Біньковський подав у статті про різдвяно-новорічні традиції волинян. Зокрема відзначив побутування народних вірувань у те, що в цей сакральний період присутні на землі демони тратять свою злу силу, докладно описав відомий обряд захисту оселі від "нечисті" напередодні Водохреща (ритуальні обходи господи з хлібом та сіллю, малювання освяченою крейдою хрестиків на дверях житлових і господарських споруд, окроплення їх свяченою водою)¹¹.

Окрім нотаток І.Біньковського, волинська демонологія представлена на сторінках "Київської старовини" й іншими етнографічними матеріалами. Зокрема у відомій праці Миколи Сумцова "Культурні пережитки", яка була опублікована частинами в декількох випусках журналу, спорадично трапляються відомості про вірування волинян у домовика, одміну, злидні, упирів, перелесника, людей з поганим оком. Є тут і чимало повір'їв про відьом та їхній шкідливий вплив на життєдіяльність, добробут і здоров'я людей ("даня", "закрутки", збирання роси на Івана Купала та ін.), а також дані про різні оберегові засоби від нечистої сили (застосування рослин-апотропеїв, читання апокрифічних молитв тощо)¹². Джерелом інформації про ці вірування та звичаї, які побутували і в інших місцевостях України, стали різні народознавчі матеріали, зосібна й записи з теренів Волині Софії Рокоссовської¹³.

Невелику статтю, яка окремо висвітлює один з пластів волинської демонології, на початку ХХ ст. опублікував у "Київській старовині" В'ячеслав Камінський¹⁴. У розвідці, матеріал до якої зібрано у с. Косаревому Дубненського повіту, охарактеризовано уявлення волинян про "ходячих" мерців і традиційні способи їхньої нейтралізації. Окрім відомого й за іншими описами берегового використання сипучих речовин (мак, просо), автор зафіксував своєрідні магічно-охоронні дії з освяченими металевими предметами і крейдою, за допомогою яких волинські селяни намагалися "позбавитись від непроханих гостей з того світу"¹⁵.

У деякі періоди, зокрема в час великих календарних свят, прихід таких "гостей" сприймали інакше. За народними віруваннями, на які В.Камінський звернув увагу в статті про великодні звичаї жителів цієї ж місцевості, у четвер Світлого тижня (у т. зв. "Намський Великдень") мерці, які встають з могил, не шкодять живим, а намагаються сприяти благополуччю своїх родичів¹⁶. На традиційне побутування на Волині повір'їв та звичаїв, пов'язаних із уявленнями

про небіжчиків і їхній "Великдень", вказують також відомості з рукописного збірника пісень Зоріана Доленги-Ходаковського (початок XIX ст.), які навів на сторінках "Київської старовини" Василь Доманицький¹⁷.

З інших персонажів волинської демонології увагу народознавців, а саме – Леоніда Ленчевського, привернула персоніфікована смерть. У статті про похоронні звичаї жителів Старо-костянтинівського повіту автор навів народні уявлення про її усоблення, дії й атрибути, а також передав зміст однієї з народних легенд про демона смерті¹⁸. Ще один цікавий фольклорний запис, який ілюструє образ чорта в уявленнях волинян, опублікував в одному з випусків журналу невідомий дописувач¹⁹.

Орест Левицький у своїй порівняльній студії про ставлення носіїв різних культур до акту суїциду відзначив поширення на теренах України, зокрема й на Волині, давніх вірувань у згубні посмертні діяння самогубців, які спричиняють мор, епідемії, посухи тощо²⁰. Крім того, дослідник подав відомості про засоби боротьби селян із небезпечними мерцями (розкопування могил і пробивання тіла осиковим кілком, забивання в голову упиря зубців з борони), а також навів окремі історичні факти, які свідчать, що деякі радикальні дії щодо самогубців у давнину чинили й жителі волинських містечок²¹.

Епідемічні захворювання, природні катаклізми тощо в минулому доволі часто також вважали наслідком злого чаклування. Такі переконання знайшли своє відображення не тільки в традиційних віруваннях українців та інших народів, а й у численних історичних документах, зокрема в судових справах проти відьом і чаклунів. У різних місцевостях України такі судові розгляди, а також суворе покарання осіб, запідозрених у чаклуванні (страта, "випробовування водою" та ін.), були поширеними ще у XVIII ст. Саме про це, зокрема й про події, які відбувалися власне на Волині, ідеться в розвідках, які опублікували в "Київській старовині" Арсеній Селецький²², Микола Стороженко²³ та Петро Єфименко²⁴.

Підсумовуючи огляд надрукованих у "Київській старовині" етнографічних, фольклорних та історичних матеріалів, які тією чи іншою мірою висвітлюють демонологію волинян, можна констатувати, що ця складова їхньої духовної культури представлена на сторінках видання низкою різнорідних за своїм характером і обсягом публікацій. В основному це розвідки описового характеру, в яких окремо чи контекстно, докладно чи фрагментарно висвітлено певні аспекти тематики, або ж узагальнюючі народознавчі праці, у яких поряд із іншими порівняльними даними частково використано записи з теренів історико-етнографічної Волині. Здебільшого ці матеріали представляють демонологічні вірування населення її східної частини та найповніше інформують про таких персонажів народної демонології, як відьма, чорт, покійник, а також традиційні способи нейтралізації "нечистої сили". Сукупно ці та інші дані, зокрема й зафіксовані зразки усної народної творчості, деякі історичні свідчення тощо, дають певну уяву про традиційні демонологічні вірування жителів окремих районів Волині, їхні загальноетнічні риси та локальні особливості. Поряд з іншими народознавчими матеріалами вказані публікації слугують неоціненним джерелом для історико-етнологічної реконструкції волинської демонології та доброю фактографічною основою для її подальшого наукового дослідження.

¹ Беньковский И. Поверья и обрядности родин и крестин // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVII. – Кн. 10. – Отд. II. (I). – С. 1, 2, 3.

² Беньковский И. Народный взгляд на "нечистую" женщину // Киевская старина. – 1899. – Т. LXV. – Кн. 6. – Отд. II. (I). – С. 128–131.

³ Беньковский И. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа // Киевская старина. – 1896. – Т. LIV. – Кн. 9. – Отд. VIII. – С. 229–261.

⁴ Там само. – С. 237, 240–242, 246, 253, 255, 258.

⁵ Беньковский И. Из области народных верований о выходцах с того света // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXVIII. – Кн. 9. – Отд. II. (I). – С. 108–110.

⁶ Беньковский И. Мак в народной демонологии на Волини // Киевская старина. – 1905. – Т. LXXXIX. – Кн. 4. – Отд. II. (I). – С. 34–36; Беньковский И. Осина в верованиях и в понятии народа на Волини // Киевская старина. – 1898. – Т. LXII. – Кн. 7–8. – Отд. II. (I). – С. 6–9.

- ⁷ Беньковский И. Из народных рассказов, характеризующих национальные типы // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. – Кн. 8. – Отд. XIII. – С. 325–326; Беньковский И. "Як сатана збирав закони по землі" (Из народных уст) // Киевская старина. – 1906. – Т. XCIV. – Кн. 9. – Отд. II. (II). – С. 15–17.
- ⁸ Беньковский И. Обычаи и поверья, приуроченные к "Велькодню" // Киевская старина. – 1895. – Т. XLIX. – Кн. 5. – Отд. II. (I) – С. 71, 73, 75–76.
- ⁹ Беньковский И. Народные поверья, суеверия и приметы, приуроченные к "Благовищеню" (Записаны в Волинск. губ., в уездах: заславл., староконстант., и ковельском и Подольской губ. каменецкий уезд) // Киевская старина. – 1903. – Т. LXXXI. – Кн. 5. – Отд. II. (I). – С. 100; Беньковский И. Стрелянье в кресты. (Из народных суеверий) // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXVII. – Кн. 6. – Отд. II. (I). – С. 162.
- ¹⁰ Беньковский И. Народные обычаи и обряды, приуроченные к "Спасу" // Киевская старина. – 1895. – Т. L. – Кн. 7. – Отд. II. (I) – С. 12–13.
- ¹¹ Беньковский И. Поверья, обычаи, обряды, суеверья и приметы, приуроченные к "Риздвяным Святам" // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – Кн. 1. – Отд. II. (I) – С. 6, 8.
- ¹² Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – Т. XXV. – Кн. 5–6. – Отд. VI. – С. 502, 505; там само. – Т. XXVI. – Кн. 8. – Отд. IV. – С. 425; там само. – Т. XXVII. – Кн. 10. – Отд. III. – С. 31–32; там само. – Кн. 11. – Отд. III. – С. 313; там само. – Кн. 12. – Отд. IV. – С. 600, 603; там само. – 1890. – Т. XXVIII. – Кн. 1. – Отд. V. – С. 64, 71.
- ¹³ Див.: Kopernicki I. Przyczynnik do etnografii ludu ruskiego na Wolyniu z materyjałów zebranych przez P. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej wydawany staraniem Komisji antropologicznej Akademii umiejętności w Krakowie. – Krakow, 1887. – Т. XI. – Dział III. – S. 130–228.
- ¹⁴ Каминский В. К народной демонологии (из с. Косарева, Дубенского у. Волин. губ.) // Киевская старина. – 1906. – Т. XCIII. – Кн. 5–6. – Отд. II. (II). – С. 9–11.
- ¹⁵ Там само... – С. 11.
- ¹⁶ Каминский В. Праздник Пасхи в селе Косарева, Дубенского уезда, Волинской губернии // Киевская старина. – 1906. – Т. XCII. – Кн. 3–4. – Отд. II. – С. 317.
- ¹⁷ Доманицкий В. Историко-этнографические мелочи из материалов З.Доленги-Ходакоского // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. – Кн. 9. – Отд. II. (I). – С. 86.
- ¹⁸ Ленчевский Л. Похоронные обряды и поверья в Староконстан. у. Волинской губ. // Киевская старина. – 1899. – Т. LXVI. – Кн. 7. – Отд. IV. – С. 70–72.
- ¹⁹ О.И. Волинская бывальщина // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – Кн. 10. – Отд. IX. – С. 384–387.
- ²⁰ Левицкий О. Старинные воззрения на самоубийство и отголосок их в народных обычаях Южной Руси // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXV. – Кн. 12. – Отд. I. – С. 359.
- ²¹ Там само... – С. 358, 359.
- ²² Селецкий А. Колдовство в юго-западной Руси в XVIII ст. // Киевская старина. – 1886. – Т. XV. – Кн. 6. – Отд. I. – С. 201, 210, 214–215.
- ²³ Стороженко Н. В. "Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 года" (рукопись А.И.Чепы) // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVI. – Кн. 1. – Отд. VII. – С. 120.
- ²⁴ Ефименко П. Суд над ведьмами // Киевская старина. – 1883. – Т. VII. – Кн. 11. – Отд. II. – С. 384, 388.

На основании анализа этнографических публикаций журнала "Киевская Старина" (1882–1906 гг.) в статье освещен вклад украинских народоведов в исследования традиционных демонологических представлений и верований жителей историко-этнографической Волины.

Ключевые слова: демонология, Волинь, "Киевская Старина", представление, верование, исследование.

On the basis of the analysis of ethnographic publications in the magazine "Kyivs'ka Starovyna" (1882–1906) contribution of Ukrainian ethnologists in the research of traditional demonological visions and beliefs of the population of the historical and ethnographic lands of Volyn' were studied in the article.

Keywords: demonology, Volyn', "Kyivs'ka Starovyna", vision, belief, research.